

EŠTE RAZ K OTÁZKAM IDENTITY, ZMENY A VÝVINU
POJMOV

VÁCLAV ČERNÍK, Katedra logiky a metodológie vied FFUK, Bratislava

JOZEF VICENÍK, Filozofický ústav SAV, Bratislava

Ako účastníci diskusie k problematike vývinu a identity pojmov sme boli v čase písania tohto príspevku v "zaujímavej" situácii, keď čitateľ poznal odpoveď hlavného účastníka diskusie a jej iniciátora P. Cmoreja [6] na náš príspevok [18], ale ešte nemal možnosť zoznámiť sa s našimi názormi na diskutované otázky. Treba však povedať, že oneskorené uverejnenie nášho článku nebolo zapríčinené ani redakciou, ani P. Cmorejom, ale okolnosťami mimo nich.

V tejto stati sa sústreďujeme na skúmanie 1. problému statusu ideálnych pojmov, 2. otázok identity, zmeny a vývinu pojmov a 3. na vyčlenenie rozličností, resp. na poznámky k poznámkam.

1. Otázka ontologicko-gnozeologického statusu ideálnych pojmov, charakteristiky ich základných atribútov má, ako sa ukazuje, dôležité miesto v našej debata. Podľa nášho názoru od takej alebo onakej odpovede na túto otázku sa odvíjajú odpovede na celý rad ďalších otázok.

Východiskom našich ďalších úvah bude teória ontologických realizmov Z. Augustyneka (hovoria o existencii určitých druhov predmetov). Pripomínáme, že ide o jednu z mnohých takýchto teórií. Budeme ju stručne charakterizovať a ukážeme, že pojem realizmu môže mať rozličné filozofické interpretácie, čo špecifikujeme.

Z. Augustynek rozumie pod predmetom "niečo, čo má prinajmenšom jednu vlastnosť". Medzi predmety pritom patria i také, ktoré neexistujú ([4], 43). Predmety ďalej delí na *konkrétne* (konkréta) (K) a *abstraktne* (abstraktá) (Ā), *pôsobiace* (D) a *nepôsobiace* (Ď) a naopak *pozorovateľné* (P) a *nepozorovateľné* (Ĥ). Abstraktá sú množiny a vlastnosti; sú určené vybranou axiomatickou teóriou množín a teóriou vlastností. Konkréta sú nie-abstraktá (čiže nie-množiny alebo nie-vlastnosti), t.j. sú odlišné od abstrakt. Konkréta takto chápané sú identické podľa Z. Augustyneka s tým, čo nazýva "vecami", a to v širokom zmysle tohto slova (napr. vo fyzike sú to mega-, makro- a mikroobjekty). Pod predmetmi pôsobiacimi má na mysli predmety pôsobiace kauzálne (jeden predmet pôsobí kauzálne na iný rôzny predmet alebo jeden predmet sa skladá z dvoch predmetov, ktoré sú jeho zložkami a sú v kauzálnom vzťahu). Nepôsobiace sú predmety, medzi ktorými nie je kauzálne pôsobenie v uvedenom zmysle. Pozorovateľné predmety môžu byť pozorovateľné bezprostredne, pomocou ľudských zmyslov a sprostredkované – použitím prístrojov, ktoré umocňujú ľudské zmysly. Odlišuje zároveň logickú, fyzickú a technickú možnosť pozorovania predmetov, kde v poradií každá nasledujúca je silnejšia. Z. Augustynek má v danom kontexte na mysli fyzickú pozorovateľnosť, t.j. prípad, keď zákony vedy dovoľujú pozorovanie predmetov. Pod nepozorovateľnosťou má na mysli fyzickú nepozorovateľnosť, t.j. prípad, keď zákony vedy nedovoľujú pozorovateľnosť predmetov. Abstrahujeme v tomto kontexte od problémov rôznej interpretácie kauzálneho pôsobenia, resp. iných typov pôsobenia i od rôznej novej interpretácie pozorovateľnosti atď. ([4], 46-47).

Pri vymedzení pojmu *existencie* sa Z. Augustynek odvoláva na chápanie tohto pojmu u K. Ajdukiewicza [1]. Hovoriac o existencii v duchu Ajdukiewicza, konštatuje, že niečo exis-

tuje "jednoducho", "doslova", "skutočne", "nezávisle od (poznávajúceho) subjektu," čiže spája s pojmom existencie bežný, každodenný zmysel, aký používajú ľudia, ktorí nefilozofujú ([4], 51-52).

Následne uvažuje o troch druhoch ontologického realizmu: realizmus klasický (K D P), realizmus teoretický (K D P̄) a pojmový realizmus (K̄ D̄ P̄). Prvé dva realizmy hovoria len o existencii konkrét materiálnych a pôsobiacich. Materializmus hlásajúci, že všetky konkréta sú materiálne, podľa Augustyneka implikuje prinajmenej klasický realizmus. Je možné aj širšie chápanie materializmu, ktorý nevylučuje existenciu nemateriálnych abstrakt a implikuje aj teoretický realizmus ([4], 52-54).

Jadro problému spočíva podľa Z. Augustyneka v otázke existencie abstrakt (K̄ D̄ P̄) čiže v otázke pojmového realizmu. Tento problém je medzi nami a P. Cmorejom tiež osobitne diskutovaný.

Súhlasíme so Z. Augustynekom, že ťažkosť v uznaní abstrakt spočíva v tom, že ide o objekty nepôsobiace. Nevstupujeme s nimi ani do bezprostredného, ani do sprostredkovaného pôsobenia a sú tiež nepozorovateľné. "Akým spôsobom teda potvrdzujeme ich existenciu a ďalej – poznáme ich vlastnosti a vzťahy tvoriac ich subtilné a zložité teórie (pozri matematiku a fyziku)? Myslím, že je to najväčšia záhada teórie poznania a osobitne – ak sa týka množín – filozofie matematiky. Zrejme za predpokladu, že abstraktá – vlastnosti a množiny – existujú, a to doslova" ([4], 59).

Ak túto skutočnosť zdôrazňujeme v tomto kontexte, tak i preto, že si myslíme, že špecifické problémy (na súčasnej úrovni poznania) vo vzťahu k chápaniu ideálnych pojmov vznikajú v oblasti matematiky, presnejšie filozofie matematiky. P. Cmorej sústredil pozornosť predovšetkým na príklady z tejto oblasti. Šťasti, podľa našich možností, sa k niektorým týmito otázkam stručne vyjadríme, hoci kompetentnejšie vyjadrenie k problémom filozofie matematiky očakávame od odborníkov, ktorí sa týmito otázkami zaoberajú. Súhlasíme s tým, že nielen v matematike sa stretáme s ťažkosťami a problémami pri skúmaní ideálnych pojmov, ale myslíme si (možno na rozdiel od P. Cmoreja), že v matematike sú tieto ťažkosti špecifické tak z hľadiska predmetu, používaných metód, ako aj – a ako hovorí B. Russell – odlišnou povahou evidencie v empirických vedách.

Nepuštajúc sa do podrobností chceme zdôrazniť, že Z. Augustynek skúma rôzne vzťahy medzi ontologickými realizmami. Klasický realizmus označuje ako R1, teoretický realizmus ako R2 a pojmový realizmus ako R3. Sám prijíma vzťah $R3 \rightarrow R1$ (abstraktá sú založené na pozorovateľných konkrétoch) i vzťah $R3 \rightarrow R2$ (abstraktá sú založené na nepozorovateľných konkrétoch). Jeho stanovisko spočíva v uznaní realizmu $R1 \cap R2 \cap R3$, t.j. uznáva existenciu oboch typov konkrét (resp. materiálnych predmetov pozorovateľných a nepozorovateľných a pôsobiacich) a tiež abstrakt, ktoré sú na týchto konkrétoch založené ([4], 61-64).

Pre naše stanovisko je dôležité, že ideálne pojmy sú geneticky založené na konkrétoch, resp. materiálnych predmetoch spomínaného typu, a dodajme, že práve tie tvoria zdroj ich objektívneho obsahu, obsahu, ktorý nie je závislý len od poznávajúceho subjektu, ale aj od povahy vecí samých. Toto stanovisko ďalej špecifikujeme. V tomto smere sa zrejme rozchádzame s názorom P. Cmoreja, ktorý hovorí o ideálnych pojmoch ako o nezávislom svete entít (teda ako o pojmoch, ktoré vôbec nie sú založené na iných, tobôž materiálnych, i na našom vedomí nezávislých typoch objektov). Stanovisko P. Cmoreja, ak ho správne chápeme, bude mať aj iné dôsledky.

Zastavme sa pri otázke Cmorejovho chápania ideálnych pojmov, vzťahu ideálnych a psychických pojmov a tiež problému intersubjektivity. S Cmorejovým chápaním týchto otázok sa pokúsime konfrontovať naše stanovisko.

P. Cmorej uznal význam problémov ontologicko-gnozeologického statusu ideálnych pojmov a v priebehu diskusie dosť modifikoval svoje vlastné chápanie. Už to svedčí o tom, že diskusia aj bez našej detailnej prepracovanej teórie má význam.

Spomeňme, že P. Cmorej pôvodne vymedzil ideálny pojem ako "nadindividuálny ľudský konštrukt, utvorený v živelnom alebo cieľavedome riadenom procese poznávania a petrifikovaný v jazyku alebo v nejakej teórii" ([8], 289). Napriek tomu, že sme takéto vymedzenie fakticky tiež prijali, ukázalo sa, že naša a Cmorejova interpretácia sa predsa len rôzni. P. Cmorej sponchyňuje skutočnosť, že v našom chápaní môže ísť o "nadindividuálny ľudský konštrukt", a my zasa pochybujeme o tom, že u P. Cmoreja ide, resp. môže ísť o "ľudský konštrukt" a tiež konštrukt "utvorený" v procese poznania.

P. Cmorej hovorí o svete ideálnych pojmov ako o svete nezávislých entít ([6], 46). Tento svet teda musíme uznať ako niečo už existujúce, aby sme ho mohli poznávať, a poznávame ho prostredníctvom "psychických pojmov (v myšliach rôznych ľudí), pomocou ktorých sa ideálny pojem zmočňuje, resp. myslíme ho" ([6], 46-47). Predpokladajme teda, že svet ideálnych pojmov existuje a my ho poznávame (v poriadku). Vzniká otázka, v akom zmysle sú tieto pojmy "ľudským konštruktom"? Veď ak ich iba poznávame cez ich psychické koreláty, tak ich nekonztruujeme, ale iba rekonstruujeme. Ak to predsa len sú "ľudské konštrukty", vzniká otázka, ako sa dostanú do "sveta ideálnych entít" a vlastne aký má zmysel, aby sa tam dostali, keď ony tam už vlastne existujú a stačí ich existenciu len uznať? Ide o bežný logický spor, alebo o antinómiu, ktorá v sebe skrýva hlbší problém "cyklickej" väzby medzi psychickými a ideálnymi pojmami? Musíme konštatovať, že takmer nič alebo veľmi málo povedal P. Cmorej o tom, ako a akými metódami poznávame tieto ideálne pojmy, ktoré obývajú akýsi platónsky svet nezávislých entít a zároveň majú "intersubjektívnemu skúmaniu prístupný charakter" ([6], 47).

B. Russell analyzuje rôzne spôsoby poznania univerzálií (ideálnych pojmov), pritom zrejme neprijíma stanovisko platonizmu, ale keď odpovedá na otázku, kde existujú vzťahy, napr. vzťah "na sever od", odpovedá, že "nikde a nikdy" ([15], 94). Je ich poznanie azda vecou intuície, ideácie, vnuknutia? Alebo ide skôr o prirodzený proces, v ktorom sa výsledok minulšej ľudskej reflexnej a konštrukčnej poznávacej činnosti stáva podmienkou (predmetom a prostriedkom) novej poznávacej činnosti?

P. Cmorej urobil ešte jednu, a to nie nepodstatnú zmenu vo svojom chápaní logických či ideálnych pojmov. Podľa neho byť "petrifikovaný v jazyku či teórii neznamená byť jazykovým výrazom abstraktného systému jazyka alebo byť vytlačený v konkrétnej knihe, napísaný na určitom kúsku papiera a pod.". Ďalej tiež tvrdí, že "pojmy jestvujú aj vtedy, keď ich nikto nevyсловil, nemyslel ani nenapísal". Podobné názory vyslovili v určitých kontextoch K. Ajdukiewicz i B. Russell. Tí však pripisovali svojim tvrdeniam odlišný význam, ako to je u P. Cmoreja. Tak K. Ajdukiewicz, keď uvažuje o pojme ideálna veda a pod., tiež uvažuje o výrazoch (a iste nevytlúči ani pojmy), ktoré neboli nikým vypovedané alebo napísané. Podľa neho sú však dané potenciálne tým, že sú relativizované k systému deduktívnej teórie ([3], 120-121). O čo mu ide, je jasné.

B. Russell uvažuje o celých číslach, ktoré "nikdy neboli a nikdy nebudú myslené ľudskou bytosťou", ale toto tvrdenie tiež spája s určitým výrokom, ku ktorému on alebo niekto iný prišiel ([15], 103).

Nechceme rozvíjať diskusiu, len si ujasniť situáciu. Podľa P. Cmoreja existenciu vo svete ideálnych pojmov netreba nijako spájať s relativizáciou, petrifikáciou alebo, ako spresňuje, so "zачytením" v jazyku. Znamená to azda, že vo svete ideálnych pojmov budú existovať také pojmy, ktoré a) nemôžu byť predmetom logickej analýzy (nebudú mať logickú formu); b) nemôžu byť, resp. stať sa predmetom nášho poznania a c), a teda ani základom pre intersubjektívnosť?

Ešte jeden problém. Pripusťme na chvíľu vymedzenie chápania ideálnych pojmov s modifikáciami, ktoré urobil P. Cmorej, a predpokladajme, že svet ideálnych entít je nekonečný. Potom si nevieme celkom dobre v rámci Cmorejovej teórie predstaviť, aký ideálny pojem by tam mohol absentovať. Dosť nejasná sa nám zdá výpoveď o utváraní nových pojmov čiže niečoho, čo sa udeje v budúcnosti, a teda v čase. Ako rozumieť pojmu "nový pojem"? Tak, že

k forme pojmu priložíme ďalšiu formu pojmu a podobne? Alebo existuje akási forma foriem, ktorá v sebe zahrnuje všetky "staré" i "nové" pojmy?

Ako vieme, že (potenciálne) existujú aj také pojmy, ktoré nikdy neboli a nikdy nebudú (aktuálne) myslené ľudskou bytosťou? Preto, lebo v našom myslení už existujú predpoklady (zákony, algoritmy, spôsoby...) ich konštrukcie. Ak by to tak nebolo, nemalo by zmysel hovoriť o ich možnej existencii (o ich možnej existencii by sme vlastne ani nič nevedeli).

P. Cmorej nám pripisuje snahu "eliminovať" ideálne pojmy ([6], 47). Vynakladá značné úsilie, aby dokázal, že existujú nielen psychické, ale aj ideálne pojmy a že medzi nimi jestvuje podstatný rozdiel. My však nepopierame fakt existencie psychických a ideálnych pojmov ani rozdiel medzi nimi. Naopak, súhlasíme s tým, že psychické pojmy sú "výsostne privátne", subjektívne, zatiaľ čo ideálne pojmy majú nadindividuálny, intersubjektívnemu skúmaniu prístupný charakter, že jednému ideálnemu pojmu zvyčajne zodpovedá viacero psychických korelátov a že sa pomocou psychických pojmov zmocňujeme ideálnych pojmov. V spore predsa nejde o túto otázku. Rozdiel v našich názoroch začína až tam, kde sa tvrdí, že (všetky) "pojmy, ktoré nachádzame v ... našej mysli ..., sú výsostne privátne a ... nemôžu byť zároveň nadindividuálnymi" ([6], 45). Podľa toho by totiž v našej mysli (v hlavách konkrétnych ľudí) mohli existovať iba psychické pojmy. Kde potom vznikajú, existujú ideálne pojmy? Sú to myšlienky Boha? Existujú vo svete platónskych ideí? (Ak áno, museli by sme ich chápať ako podstaty psychologických pojmov?) Existujú v popperovskom treťom svete? (Ak áno, zredukovali by sa na materiálne znakové formy?) Podľa nášho názoru vznikajú, konštruujú sa v hlavách konkrétnych ľudí, podobne ako psychické pojmy a azda aj prostredníctvom nich. Vďaka rôznym typom znakových systémov, osobitne jazykovým, v ktorých sú obsahy pojmov fixované, zakódované a prístupné iným subjektom, môžu nadobudnúť relatívne veľkú autonómiu. Lenže pojmy spredmetnené v rôznych znakových systémoch mimo vedomia človeka strácajú svoje živé, aktuálne bytie; stávajú sa čistými kódmi. Bez dekodovania ich obsahu subjektom strácajú pre človeka zmysel; nielen že by sa nemohli vyvíjať, vznikať, ale ani by sa nemohli meniť v chápaní P. Cmoreja. Ich "skutočné bytie" sa aktualizuje len vo vzťahu k spoločenskému subjektu, ktorý ich znova oživuje tým, že ich myslí.

Ideálne pojmy vznikajú v procese použitia rozličných metód, napr. rôznych typov abstrakcie, t.j. abstrahovaním od určitých vlastností reálnych objektov, cestou idealizácie, resp. cestou konštrukcie idealizovaných objektov, ktoré sú ich denotátmi. V rámci nášho chápania teda zohľadňujeme aj ľudskú kreativitu vrátane schopnosti vytvárať pojmy – fikcie, schopnosti, ktoré najmä v umení a literatúre môžu mať trvalé miesto a nezastupiteľnú funkciu. To, že ideálne pojmy majú nadindividuálny charakter, podľa nás neznamená, že sa utvárajú mimo hláv konkrétnych individuí a že majú aktuálne bytie mimo našej mysle. To, že v Cmorejovej hlave má ideálny pojem iný mentálny odtieň než v Carnapovej, ešte neznamená, že existuje mimo týchto hláv, keď ho myslia. Veď myseľ jednotlivých ľudí nie je ničो čisto privátne; zahrnuje do seba aj taký obsah, ktorý je objektívny, od subjektu nezávislý, stavom vecí samých podmienený, a teda je intersubjektívne overiteľný. Sama možnosť myslenia je daná jazykom, ktorý je spoločenským výtvorom.

O intersubjektívnosti sa obyčajne hovorí vo vzťahu k výrokom. Intersubjektívnosť sa chápe ako "vlastnosť poznania spočívajúca na tom, že tvrdenia, ktoré sú jeho vyjadrením, môžu byť chápané prostredníctvom každej osoby, ktorá má zodpovedajúcu kvalifikáciu ([11], 164-165). Tento termín však možno bez vážnejších problémov používať aj vo vzťahu k pojmom, ktoré vystupujú vo výrokoch a systémoch výrokov (vedeckých teóriách). K. R. Popper napríklad chápe intersubjektívnosť (intersubjektívne overenie) ako aspekt "vzájomnej racionálnej kontroly", ktorý zakazuje skrytú modifikáciu používaných termínov a zvýrazňuje význam logickej formy výrokov (dodajme, že môžeme hovoriť aj o logickej forme pojmov) ([12], 44, pozn. 1, 84, 99-100)]. Predpokladom pre intersubjektívnosť výrokov, ale i pojmov je, že ich obsah vyjadrený v jazyku je prístupný, zrozumiteľný, komunikovateľný ([9], 589-590) a že skupina, ktorá rozumie danému jazyku, má schopnosť učiť sa ([5], 114). Myslíme si, že

s tým by mohol súhlasiť i P. Cmorej. V čom sa budú naše názory odlišovať? Zrejme v tom, že pre P. Cmoreja je predpokladom zhody, vysokého stupňa intersubjektivity výsledkov (výrokov, pojmov) uznanie nezávislého sveta ideálnych entít. Pre nás je intersubjektívnosť "ustanovená", pretože ideálne entity (ideálne objekty a ideálne pojmy) konštruujeme v procese nášho zmocňovania sa objektívnej, od vedomia subjektu nezávislej reality. Je výsledkom procesu systematického použitia rôznych metód overovania (pozorovania, experimentovania, merania), výsledkom úspešných technologických aplikácií a praktického využitia.

Podľa nás je naša myseľ jednotou individuálneho a spoločenského, jednotlivého a všeobecného, subjektívneho a objektívneho; podľa P. Cmoreja je naša myseľ iba subjektívna, výsostne privátna; objektívna, intersubjektívne skúmateľná, všeobecná stránka nášho myslenia podľa neho existuje kdesi mimo hláv konkrétnych subjektov. Ide o odtrhávajúce dvoch komplementárnych stránok nášho myslenia. Problém teda nie je v tom, či existujú ideálne pojmy, alebo nie, ale v tom, kde existujú, resp. kde majú svoje aktuálne bytie. P. Cmorej pri odpovedi na túto otázku vychádza z inej (platónskej, bolzanovskej) paradigmy ako my. Ide o rôznosť *filozofických* predpokladov.

2. Problém chápania identity pojmov nadobudol značnú kontroverznosť.

P. Cmorej v [1] nás obviňuje z toho, že stotožňujeme pojem totožnosti s pojmom podobnosti, ekvivalencie a korešpondencie. Všetky jeho argumenty sú zamerané na vyvrátenie tejto "školáckej" chyby. A pritom spor znova nie je v tom, že by kritizovaní autori popierali rozdiel medzi identitou, podobnosťou, ekvivalenciou či korešpondenciou, ale v tom, či samé kritérium identity v zmysle, ako ho vymedzil P. Cmorej ([8], 291-292), je nevyhnutným a dostatočným na vyjadrenie vývinových procesov a špeciálne na vyjadrenie prípadného vývinu pojmov. Naša základná myšlienka bola v otázke, či toto kritérium nie je príliš silné na také vyjadrenie. Poukázali sme na existenciu niektorých problémov v tzv. metavedeckých disciplínach, ktoré ťažko možno "modelovať" na základe uznania identity pojmov v chápaní P. Cmoreja, a na to, že pri skúmaní vývinu pojmov má dôležitú úlohu princíp korešpondencie, v ktorom sa nastoľujú špecifické problémy, odlišné od skúmania identity pojmov v rámci určitej teórie. V danej súvislosti sme uviedli Carnapovu myšlienku o "vývine pojmu" od empirického k teoretickému. P. Cmorej súhlasí s tým, že takto chápaná explikácia pojmu nie je v súlade s jeho chápaním identity, a my súhlasíme s tým, že v danom prípade nejde o takto chápanú identitu, ale o podobnosť. V danej súvislosti sme sa tiež odvolávali: na princíp korešpondencie vedeckých teórií, v ktorých sa historicky predchádzajúca teória T_1 stáva nevyhnutným predpokladom vyvinutejšej, noeticky hlbšej teórie T_2 , z ktorej možno odvodiť teóriu T_1 , odkazujúcu na historickú podobu teórie T_1 a reinterpretujúcu jej pojmy a zákony na hlbšom explanačnom základe. Súhlasíme s tým, že pojem korešpondencie nemožno vyjadriť Cmorejovým typom identity pojmov. Z toho však nevyplýva, že korešpondenciu považujeme za identitu, ako sa nám pripisuje ([6], 51). Korešpondencia zrejme svojou štruktúrou i obsahom je zložitejším pojmom, ako je pojem identity. Otázku, ako je to s identitou v týchto zložitých *genetických* väzbách, ponechávame otvorenú: to je vec ďalšieho špeciálneho výskumu.

P. Cmorej hovorí, že V. Č. a J. V. "sa prihovárajú za uznanie viacerých identít" ([6], 50-51). Áno, tak ako nenamietame nič proti uznaniu a rozpracovaniu rôznych typov logík. Ale nie v tom zmysle (ako sa nám to snaží pripísať P. Cmorej), že účelne, v rôznych úvahách, v rámci určitej teórie si pri riešení problémov "vyberieme" práve tú identitu, ktorá sa nám bude hodiť. Aj viaceré typy (aspekty) identít musia byť previazané princípom korešpondencie. Veď aj v usudzovaní P. Cmoreja je istý posun v interpretácii pojmu identity. Pôvodne vymedzil pojem identity pojmov tak, že mohol konštatovať: "na rôznosť pojmov stačí aj celkom malý rozdiel" ([6], 51). Na tom sa zakladá jeho kritika "neblahých dôsledkov" vývinovej koncepcie pojmov. Teraz autor hovorí niečo iné: "ten istý objekt môže mať v rôznych okamihoch odlišné vlastnosti, môže sa teda meniť, ale zmeny, ktoré prekonáva, nesmú prekračovať hranice dané vymedzením jeho povahy či podstaty" ([6], 49). V danej interpretácii sa identita chápe ako *podstatná totožnosť* (totožnosť podstaty objektu), teda ako niečo, čo už

pripomína hegelovské poňatie konkrétnej totožnosti. Je jasné, že rôznosť je dôsledkom určitých zmien v štruktúre a obsahu pojmu. Kým pôvodné vymedzenie identity pojmov P. Cmorejom navodzovalo predstavu, že všetky zložky (stavy) pojmu sú takpovediac rovnocenné, a teda zmena jednej z nich (môžeme abstrahovať od pôvodných zmien, ktoré dovoľoval P. Cmorej) znamená "vznik" rôzneho pojmu. Nové vymedzenie (vyššie uvedené) navodzuje nasledujúcu intuíciu: pojem musí v rámci svojej štruktúry a obsahu zachovať určité znaky (stavy), resp. nemôže ich nemať, pretože by stratil identitu sám so sebou. Zároveň sa navodzuje intuícia, že znaky (stavy) pojmu nie sú rovnocenné, že "povaha", "podstata" pojmu nie je daná rovnocennosťou zložiek (stavov) pojmu, ale je prípustná ich hierarchizácia napr. na hlavné a vedľajšie. Napr. určitý vnútorne štruktúrovaný pojem P sa skladá zo zložiek A, B, C (hlavné), ktoré určujú povahu pojmu, a tiež zo zložiek a, b, c, d (vedľajšie), ktorých zmena nevyplýva na zmenu "povahy", "podstaty" pojmu. Pýtame sa, či súhlasí P. Cmorej s takými intuíciami? Nepopierame, že pre nás sú zaujímavé. V rámci hľadania adekvátnej koncepcie vývinu pojmov, pravda, treba hľadať odpoveď aj na otázku, k akým dôsledkom vedie predpoklad, že pripustíme i zmenu hlavných zložiek pojmu. Napríklad to, že sa hlavná zložka predchádzajúceho pojmu stane vedľajšou zložkou nasledujúceho. Tu niekde začínajú problémy a otázky pre nás.

Ako je možné, že tá istá povaha či podstata môže nadobúdať rozličné (časom i protikladné) vlastnosti? Ako je napríklad možné, že tá istá práca produkuje tovar sa môže kryštalizovať v takých komplementárnych vlastnostiach, ako je úžitková hodnota a výmenná hodnota? (A pojem tovaru by mal túto podstatnú identitu zachytiť.) Prečo tá istá kvalita môže nadobúdať rozličné kvantitatívne určenia; prečo tá istá podstata môže v rôznom mieste a čase nadobúdať rozličné kvalitatívne určenia; prečo sa tá istá všeobecná podstata môže v rôznych vývinových fázach presadzovať v rôznych špecifických podstatách atď? Odpoveď na túto otázku je zrejme v tom, že o totožnosti má zmysel hovoriť len vo vzťahu k rozdielu (kvantitatívnemu, kvalitatívnemu, podstatnému) a že navyše sama podstatná totožnosť je vnútorne diferencovaná. Až na základe takejto vnútorne diferencovanej podstatnej totožnosti, ktorá sa prejavuje v kvantitatívnych, kvalitatívnych a podstatných rozdieloch, možno pochopiť vývin predmetu a jeho pojmovej reflexie.

Teraz niekoľko poznámok k otázke antinómií vývinovej koncepcie pojmov. P. Cmorej zdôraznil, že "vyvíjajúci sa pojem C musí prekonať aspoň dve štádiá C_i, C_j a už rozdiel medzi nimi stačí napr. na rozvinutie antinómie mysleneho pojmu" ([7], 394). Už pri písaní prvého príspevku do diskusie sme neboli s týmito závermi uzrozmenejší. Vzniká otázka, či naozaj rozdiel medzi pojmom C v čase t_1 a pojmom C' v čase t_2 má za dôsledok spor a porušenie zákona vylúčenia tretieho. Tento problém analyzoval K. Ajdukiewicz ([2], najmä 102-106). Stručne k jadrú problému. Predpokladajme, že pojem je štruktúrovaný a skladá sa z určitých zložiek (stavov) a má – ak hovoríme o zmene a vývine – časový rozmer. Majme výroky "P. C. je v čase t_1 mladý", "P. C. nie je v čase t_1 mladý". V danom prípade sú časové parametre zbytočné (ide o ten istý čas). Priehľadnejšia bude situácia bez týchto časových parametrov. Na takúto situáciu aplikujeme klasickú logiku, v ktorej platia zákon sporu a zákon vylúčenia tretieho. Uvedené výroky sú v zmysle tejto logiky v spore.

Majme dvojicu výrokov "P. C. je v čase t_1 mladý", "P. C. nie je v čase t_2 mladý" (v pozadí je tiež forma pojmov $\lambda x . P(x), \lambda x . \sim P(x)$, resp. inú dvojicu výrokov "P. C. nie je v čase t_1 holohlavý", "P. C. je v čase t_2 holohlavý"). V pozadí budú tiež pojmy, ktoré sú zložkami týchto výrokov, a to v rôznych časových štádiách. V obidvoch dvojiciach výrokov nesporne ide aj o rozdiel v pojmoch. Hoci jeden z týchto výrokov pripisuje P. Cmorejovi istú vlastnosť, ktorú mu druhý výrok upiera, alebo inak povedané, v prvom výroku sa vzťahuje istá vlastnosť na jednu časovú časť daného predmetu, v druhom výroku sa daná vlastnosť odmieta vo vzťahu k inej časovej časti daného predmetu, napriek tomu – ako ukazuje K. Ajdukiewicz – takáto zmena nemá za následok logický spor. Inak povedané, zmena, ktorá má za dôsledok rozdiel v pojme v rôznych časových štádiách t_1, t_2 , nemá za následok spor, ako sa to snaží ukázať P. Cmorej pri konštruovaní antinómií vyvíjajúceho sa pojmu. Úvaha K. Ajdukiewicza sa nám

zdá byť rozumná. Preto máme pochybnosti o korektnosti Cmorejových konštrukcií antinómii vyvíjajúceho sa pojmu.

3. Napokon niekoľko poznámok k poznámkam, ktorých by mohlo byť oveľa viac, ako ich pre nedostatok miesta uvedieme.

a) P. Cmorej nám pripomína, že v "jednej z elementárnych viet aritmetiky prirodzených čísel sa tvrdí, že ku každému prirodzenému číslu n existuje číslo väčšie ako n , z čoho vyplýva, že prirodzených čísel je nekonečne veľa. Keby pojmy mali skutočné bytie len v hlavách ľudí, bolo by ich len konečne veľa, čo je v prípade takých pojmov, ako sú prirodzené čísla, v spore s tým, čo o nich tvrdí disciplína, ktorá sa nimi zaoberá" ([6], 46). Predovšetkým: to, že ide o znalosť vedy "elementárnej aritmetiky", znie v polemike efektne, ale nie presvedčivo. Ten, kto si osvojuje elementárnu matematiku, to "berie" skutočne tak, ako daná veta hovorí, a učí sa, aké vlastnosti, štruktúru musia mať čísla, aby sa dal použiť princíp matematickej indukcie. Vec je však zložitejšia. Keď začne analyzovať históriu problému, zistí: a) že princíp matematickej indukcie sa pôvodne používal na množiny s konečným počtom čísel a že sa až následne rozšíril na nekonečné množiny a s tým rozšírením sa spájalo množstvo matematických problémov ([14], 92-110); b) uvedomí si, že problém nekonečných množín má aj taký aspekt, ktorý patrí do filozofie matematiky a o ktorom sa takmer nič nedozvie v elementárnej aritmetike. Máme na mysli napr. problém pojmu aktuálnej a potenciálnej nekonečnosti a tiež stanovisko intuicionistov, ktorí odmietajú existenciu aktuálneho nekonečna. Teda elementárny aritmetický dôkaz existencie nekonečnej množiny už nie je taký jasný a elementárny.

K druhej časti citovaného výroku. Keď hovoríme, že aj ideálne (a nielen psychické) pojmy môžu existovať a existujú v hlavách ľudí (v našej myslí), netvrdíme tým, že v každej našej hlave musia aktuálne existovať všetky psychické a ideálne pojmy (hoci by ich bolo nekonečne veľa), ako sa nám pripisuje. Také tvrdenie by sa skutočne dostalo do sporu s tvrdením aritmetiky ([6], 46). To by sa musela hlava individua stotožniť s myslením ľudstva v celej jeho histórii a vzhľadom na konečný čas existencie ľudstva by ani to nestačilo. Problém je v tom, že ideálne pojmy neexistujú v našej myslí vždy len v aktuálnej podobe; môže v nej totiž skutočne byť, existovať len metóda, vzťah (zákonitosť), pomocou ktorej taký pojem možno získať, skonštruovať. A to je práve prípad matematickej indukcie. No ani keď to bude množina konečná, ale dostatočne mohutná, zrejme neobsiahneme aktuálne všetky prvky v našej hlave. To neznamená, že keď nemám v hlave zoznam všetkých čísel v $\mathbb{N}$, nemôžem telefonovať. Horšie by bolo, keby som nemal alebo dokonca keby neexistoval ich zoznam.

Pripomeňme si v danej súvislosti známu myšlienku B. Russella, ktorý hovorí, "že mnohé výroky, o ktorých by sa mohlo zdať, že sa týkajú jednotlivostí, týkajú sa v skutočnosti jedinej univerzálie". (Treba mať na pamäti, že u B. Russella univerzálie poznávame určitým spôsobom, neexistujú, ale majú bytie, a teda aj rôznu evidenciu.) Napríklad výroku "dve a dve sú štyri", i keď ho vykladáme v zmysle "nejaký súbor tvorený dvoma dvojicami je súborom štyroch", zrejme môžeme rozumieť, len ak vieme, čo znamená "súbor", "dve" a "štyri". Je pritom úplne zbytočné poznať všetky dvojice na svete. Keby to bolo nutné, nemohli by sme nikdy rozumieť výroku, lebo dvojice sú nekonečne početné, a teda nemôžu nám byť všetky známe ([15], 100). Je zrejme, že ide o trochu odlišný názor od stanoviska P. Cmoreja, ktorý žiada pojem nekonečnej množiny prirodzených čísel v nezávislom svete entít;

b) v prípade výrokov typu "Mám pocit horkej chuti" a pod., ktoré – ako by povedal Carnap – sa týkajú stavov nášho vedomia, nám išlo o zdôraznenie toho, že existujú problémy s intersubjektívnosťou a overiteľnosťou takýchto výrokov a tiež že ich intersubjektívnosť a overiteľnosť zrejme závisí aj od výberu jazyka, v akom tieto stavy vyjadrujeme, od toho, v akom jazyku pojmy vystupujúce v týchto výrokoch operacionalizujeme. P. Cmorej navrhuje riešenie, podľa ktorého odpsychologizovať takéto pojmy "neznamená odstrániť z nich psychologický obsah, ale uznať, že aj tieto pojmy majú ideálny, od jednotlivých individuí nezávislý charakter" ([6], 52). Aj my sa domnievame, že i takéto pojmy môžu mať objektívny, od jednotlivých individuí nezávislý obsah;

c) v predchádzajúcom článku sme naznačili, hoci neostro, určité hranice aplikability Cmorejovho chápania identity pojmov. Zdôrazňujeme, že ak pracujeme v rámci určitej teórie, musíme pracovať s príslušným pojmom identity, a v zhode s tým nemôžeme ľubovoľne meniť význam pojmov vystupujúcich v tejto teórii. Porušovali by sme tým intersubjektívnosť a komunikovateľnosť. Z tohto hľadiska je nekorektné pripisovať nám, že popierame, že druhá svetová vojna = druhá svetová vojna, že $P. C. = P. C$ a pod. Problém je v tom, že pojem druhej svetovej vojny v teórii T_1 sa môže reinterpretovať na základe hlbšej explanačnej teórie T_2 a že $P. C.$ sám sa môže časom kvantitatívne a kvalitatívne zmeniť.

Naše tvrdenie, že medzi po sebe nasledujúcimi pojmami P_1 a P_2 môže byť určitá genetická väzba, P. Cmorejovi "pripomína obhajobu zlodēja, v ktorej sa dôvodí tým, že jestvuje také chápanie krádeže, podľa ktorého obžalovaný je celkom nevinný" ([6], 49-50). To jednoducho ani z nášho hľadiska nie je možné. V čase t platí trestný zákonník, kde je definovaný trestný čin príslušného typu (napr. pojem krádeže), a rozhodujúce je, či sa v procese vyšetrovania dokáže, že $P. C.$ naplnil skutkovú podstatu trestného činu a prináleží mu za to príslušná výška trestu. Rozhoduje sa tu v rámci aktuálne platného trestného zákonníka, a nie zákonníkov $Z_1, Z_2, Z_3, \dots$, ktoré mu predchádzali a platili v rôznych historických obdobiach. Úplne iným problémom by bolo, keby sme predmetom analýzy urobili to, ako sa menil (vyvíjal) pojem trestného činu od staroveku po súčasnosť v rámci historicky po sebe nasledujúcich trestných zákonníkov.

*

Predmetom ďalších zaujímavých diskusií by mohlo byť Cmorejov pozmenený názor, že v pojme nesedimentuje poznatok, ale jeho forma, a tiež otázka tvorby nových pojmov. Osobitne nás zaujala poznámka, že "na utváranie nových pojmov majú vplyv aj iné faktory a že dosiahnutý stav poznania sa môže do nich premietnuť aj v inej podobe, ktorá s ním súvisí oveľa sprostredkovanejšie ako formy poznatkov" ([6], 53) a pod. O tom však snád' niekedy v budúcnosti.

LITERATÚRA

- [1] AJDUKIEWICZ, K.: Epistemologia i semiotyka. In: Język i poznanie. Wybór pism. Zv. II. Varšava 1965.
- [2] AJDUKIEWICZ, K.: Zmiana i sprzeczność. In: Język i poznanie. Wybór pism. Zv. II. Varšava 1965.
- [3] AJDUKIEWICZ, K.: Metodologia i metanauka. In: Język i poznanie. Wybór pism. Zv. II. Varšava 1965.
- [4] AUGUSTYNEK, Z.: Trzy realizmy. In: Studia epistemologiczne 1. Wrocław - Varšava - Krakov - Gdańsk - Łódź 1990.
- [5] BARAN, B.: Przyczynek do bieżących badań nad racjonalnością. In: Studia Filozoficzne 1980, č. 2.
- [6] CMOREJ, P.: Ideálne pojmy, ich identita a podobnosti. In: Filozofia 1992, č. 1.
- [7] CMOREJ, P.: Neradostné dôsledky vývinového chápania pojmov. In: Filozofia 1990, č. 4.
- [8] CMOREJ, P.: Vývin pojmov. In: Filozofia 1990, č. 3.
- [9] HEMPOLINSKI, M.: Filozofia współczesna. Wprowadzenie do zagadnień i kierunków. Varšava 1989.
- [10] Logika formalna. Zarys encyklopedyczny. Varšava 1987.
- [11] Mały słownik terminów i pojęć filozoficznych. Varšava 1983.
- [12] POPPER, K. R.: The Logic of Scientific Discovery. New York 1965.
- [13] PRZYGOZDZKA, A.: Matematyczne a Leibnizjańskie pojmowanie identity. Studia Filozoficzne 1980, č. 2.
- [14] RUSSELL, B.: Mój rozwój filozoficzny. Krakov 1971.
- [15] RUSSELL, B.: Problémy filozofie. Praha 1927.
- [16] SCRUTON, R.: Krátke dejiny novovekej filozofie od Descartesa po Wittgensteina. Bratislava 1991.
- [17] TARSKI, A.: Úvod do logiky a metodologie deduktivních věd. Praha 1966.
- [18] VICENÍK, J. - ČERNÍK, V.: Poznámky k identite a vývinu pojmov. In: Filozofia 1991, č. 6.